

לחומר הטופוגראפי הארצישראלי בכפתור ופרח

לר' אישתורי הפרחי*

במחקרו "החומר הטופוגראפי הארצישראלי בספר כפתור ופרח לר' אישתורי הפרחי"¹, ערך ש. קליין ז"ל את כל המקומות ההיסטוריים הנזכרים בספר כפתור ופרח בסדר הא"ב והעיר עליהם את הערותיו הבקורתיות. "ע"י סדר זה – אומר המחבר בהקדמתו – יראה ויתבלט ערך המלאכה והחקירה הגדולה אשר פעל ועשה מחבר ספרנו, אשר הקדים בזה את חקירות א"י החדשות כמה מאות שנים, וגם יראה הקורא מה שיש לקבל מחקירותיו ומה שיש לבטל מדבריו בענין השוואת שמות המקומות בארץ-ישראל. המנוח חזר אל אישתורי הפרחי כמה פעמים, אף הביע את דעתו על הצורך בהוצאה מבוררת של כפתור ופרח, כי הוצאותיהם של ר' צבי הירש אדלמן משנת 1852 ושל ר' א. מ. לונץ משנת 1897 אינן מניחות את הדעת מבחינה מדעית². ברם, בין העניינים הטעונים ברור מתבקש גם החומר הטופוגראפי, שבו טפל ש. קליין, ולחומר הזה נקדיש את הערותינו הבאות³.

ר' אישתורי הפרחי בונה את חקירותיו הטופוגראפיות על שלשה עיקרים: כיוונים, מרחקים וזיהויים. רבים מן המקומות נקבעים על-פי הכיוון המוליך אליהם ממרכזים נודעים, או ממקומות שהוזכרו פעם בספר. דרך משל: "כפר חיטיא אל מערב ארבל נוטה מעט לצפון", או "שלה לדרום שכם ביושר, אלא שנוטה מעט למזרח". פעמים קובע הפרחי מקום אחד על-פי שני מקומות מפורסמים יותר, כגון: "חוקוק דר' מע' אל צפת כמהלך שתי שעות, והוא מזרחית צפונית להר תבור כמו חצי יום". תשומת-לב ואף השתוממות מעוררים בייחוד ציוני הכיוונים בשתי נקודות שאינן נשקפות אחת על-פני השניה, ועל כולם ציוני הכיוונים בין שתי נקודות מרוחקות ריחוק מופלג זו מזו. כגון הכיוונים בין שזור, בדרך עכו-צפת, ובין אושא במזרח-דרום-מקמ-זבולון. או בין תענך בעמק יזרעאל ובין ארסוף על שפת הים מצפון ליפו. קביעת כיוונים אלה, בלי עזרת המצפן של ימינו, הבעה מאת ר' אישתורי הפרחי ערות בלתי-פוסקת בכתתו את רגליו במשך שבע שנים בדרכי העקלקלות של ארץ-ישראל. מקורית ויחידה במינה היא גם קביעת המרחקים לפי שעות בין מקום למקום. הפרחי קובע מרחקים של חצי שעה, שעה, שעה וחצי, שתיים, שלוש, ארבע ועד שמונה שעות ויותר, בין מקום למשנהו, וכן של חצאי ימים וימים. במקום-של-קבע יכול היה הפרחי למדוד את הזמן בעזרת שעון-שמש, או אמצעי בדוק אחר של זמנו, אולם בתנועה ממקום למקום צריך היה החוקר להסתמך על חוש הבחנתו ב"שעה הזמנית". מקורית ונכבדה מאוד היא גם דרכו לזהות את השמות ההיסטוריים עם שמות ערביים בני זמנו, ואף בה עבד הפרחי כמעט עבודה מדעית מודרנית. אולם כשאנו מתבוננים יפה בפרטי הדברים אנו עומדים תכופות לפני סטיות ופירוכות מתמיהות. בקביעת הכיוונים מרובות הסטיות בוזית של 45 מעלות. דרך משל, אם הוא קובע מקום אחד למערבו של מקום אחר, הרי עלינו לבקשו מצפון-מערב, או מדרום-מערב, לאותו מקום; ולתפק, כשהוא אומר דרום-מערב, או צפון-מערב, עלינו לבקש את הנקודה במערב ממש. יש שהסטיות הן בוזית של 90 מעלות. דרך משל, ג'פנה היא לדברי הפרחי ממערב לשלה ובמציאות מדרום לה; והכפר סמועי, בדרך עכו-מירון, שלמי דבריו חיפש ומצא אותה מצפון לשזור, יושב באמת מזרח לשזור. פעמים מוחלפים הכיוונים מזרח ומערב, צפון ודרום, זה בזה, כלומר הסטיה היא ב'180

* לידידי ש. ייבין במלאת לו נ' שנה, בברכה.

(1) הצופה להכמת ישראל, התרפ"ג ע' 108-132 (יצא גם בתדפיס מיוחד).

(2) ראה ש. קליין, תולדות חקירת א"י בספרות העברית והכללית, ע' 64.

(3) מכיון שהחומר הטופוגראפי אצל ש. קליין ערוך בסדר א"ב ונקל למצוא כל ערך טופוגראפי בהוצאה

כפתור ופרח לר' א. מ. לונץ, ע"פ מפתח השמות בסופו, לא נביא בזה מראי מקומות לערכים הנדונים.

מעלות. דרך משל, דברת היא לדברי הפרחי למזרח הר חבור, בשעה שהיא יושבת למערבו; רמון יושבת לדבריו מדרום לצפורי ולמעשה מצפון-צפון-מזרח לה; עין אל-ג'אלות (הפרחי גורס עין-ג'לות) פורץ לדבריו מדרום להר הגלבע ("יוצא מהרי הגלבע מן הדרום"). ולמעשה מצפון לו; כפר דכרין (היום בקרבת הקבוצים גת וגל-און בשפלה) הוא לדברי הפרחי "לצפון לוד", ולמעשה הרחק הרחק מדרום לה. ש. קליין לא נתן את דעתו על כל הסטיות הרבות. כמה פעמים ביקש את המקום בכיוון המפורש אצל כפתור ופרח, ומאחר שלא מצאו העיר את הערתו החוזרת: "לא נודע היום", דרך משל, את טבעון ביקש ש. ק. ממזרח לשונם בדיוק, כאשר ציין הפרחי, וחשב כי הכוונה שם היא לא-טייבה, בשעה שד' מורי' לשונם נמצאת ח'רבת טבעון. כן התקשה ש. ק. תחילה למצוא את כפרה, שהפרחי מזהה אותה עם חפריים, משום שלפי כפתור ופרח יושב הכפר הזה "למזרח דברת ביושר". רק לאחר שנגמרה הדפסת מאמרו עמד ש. ק. על טעותו. בנספח "תיקון טעויות והוספות" לאותו מאמר הוא חוזר בו משתי הערותיו האחרונות ומוצא, כי בשם טבעון נתכוון הפרחי לח' טבעון ובשם חפריים לכפר כפרה, הנמצא בכיוון מז' דר' לדברת.

עד כמה אין לסמוך על הכיוונים כמות שהם בכפתור ופרח נביא את שתי הדוגמאות דלקמן, שהמנוח ש. ק. התקשה בכירורן: א. הפרחי רושם: "לדרום צור כארבע שעות נוטה למזרח בראשי ההרים תמנת, קורין לה תמנין, לדרום תמנת עדולם, לא נשתנה שמו"⁴. הפרחי או בני זמנו סברו, כי תמנין בקצה הגליל העליון, הנשקפת היום מרחוק על-פני הקיבוץ רמים (מנארה), היא תמנה המקראית, ועל-כן מצאו מקום בשם עדולם בקרבתה. ק. בחפשו מדרום לתמנין שם, אשר יודהה עם עדולם, חשב תחילה, כי הפרחי נתכוון לכפר הרחוק עייניתה — אם כי אין כל דמיון בין השמות עדולם ועייניתה. בהוספות, בסוף המאמר, הביע את הנחתו, כי כוונת הפרחי היא לכפר הרחוק עוד יותר עייתרון. אמנם, גם בין עדולם ועייתרון אין כל דמיון, אולם לדעת ק. נקראה עייתרון פעם עייתרון, הלא היא עייתלהו, מקום-משמר של כהנים, הנזכר בספרות התלמודית. ברם, הדמיון בין עדולם ועייתרון גם הוא קלוש מאוד; ולא עוד, אלא שק. חזר בו בכלל מן הזהוי עייתרון — עייתלהו התלמודית וקיבל את הצעתי לזהות את עייתלהו עם עיילות שבקרבת נצרת⁵. למעשה צריך לחפש את "עדולם" לא "לדרום תמנין", אלא "לצפונה", כי שם נמצא המקום עֲדֵלִין, הדומה בשמו לשם עדולם. ב. הפרחי קובע את מחניים בעבר הירדן "למזרח בית-שאן ביושר כחצי יום" וממשיך: "וסמוך לדרומו שעה עיר, שמה אלאסתיב, אומרים שהוא מקום אליהו התשבי זכור לטוב". על כך מעיר ק.: "מחנה, שהשווה הפרחי עם מחניים אינה מחנה. שהיא דרומית מזרחית לאסתיב. אמנם, שם זה במקום, המצוין ע"י הפרחי, לא נמצא כעת". והנה לאחר שקבענו, כי כפתור ופרח לקוי בסטיות רבות לגבי הכיוונים נמצא על גקלה, כי במזרחה של אלאסתיב (ולא מדר' מזר' כדברי ק.), היושבת מצפון-מערב לעגילון, קיימים עד היום השמות ח'רבת מחנה, עין-מחנה וואדי-מחנה, וקרוב לוודאי, שהפרחי נתכוון לח'רבת מחנה ולא למקום אחר. במקרים בודדים תיקן ק. את הכיוונים. אך במקרה אחד לא כיוון אל האמת: על מקום אחד בשם "ברק" אומר הפרחי: "למערב עין גנים כחצי שעה הוא ברק, וקורין לו ברקון". על כך מעיר ק.: "ומקום זה חשב למצוא למערב עין גנים, אבל באמת לא נמצא היום למערב עין-גנים שם זה, ואולי צריך להגיה למזרח עין-גנים, כי שם נמצא היום שיך ברקאן". ברם, המעיין במפה ימצא בנקל, במרחק 3 ק"מ

4) השווה עוד: "תמנת ועדולם נודעים אצלנו ומפורסמים שהם לדרום צור המעטירה לכמו חצי יום".

6) ראה קרית ספר, רבעון לביבליוגרפיה, תרצ"ב-תרצ"ג, ע' 148: "עוד עלי להעיר, שכפי שמצא זנכון

י. ברסלבסקי ומסר לי בעל-פה, אין לציין את עייתלהו בגליל העליון, אלא על-ידי צפורי בעיילות". הערה

10 נשמטה בטעות מתוך ספר הישוב, כרך א' ומספרו של קליין ארץ הגליל. השווה עתה י. ברסלבסקי, נופה

ההיסטורי של נהלל, קובץ נהלל, התהוותו, דרכו, פעלו, למלאת כ"ה שנים לכפר-נהלל, הוצאת "עם עובד",

תל-אביב, תש"ו, ע' 34.

ממער'מער'דר' לג'נין, את הכפר בורקין, וכמובן שהפרחי נתכוון לכפר זה ולא לשיח' ברקאן, תמוהות מן הסטיות בכיוונים הן הפירוכות בקביעת המרחקים: חצי שעה הוא פעמים מהלך 3 ק"מ, כמו דרך משל מכפרה ליובלה (שתייהן מצפון לעין-חרוד של ימינו), פעמים 6 ק"מ, כמו דרך משל משונג ליורעאל, ופעמים למעלה מ-12 ק"מ, כמו דרך משל מהר תבור לדגה, אשר מצפון לכפרה ויובלה. בשעה שהמרחק של "שתי שעות", שהוא קובע בין עין-דור להר תבור או בין לוד לחדיתה, אינו אלא 5 ק"מ (!), או המרחק של "שתי שעות", שהוא קובע בין עזה ובין הים, אינו אלא 4 ק"מ (!) בלבד. המרחק בין שונג למגידו, שהוא בקו אויר כ-14 ק"מ, נמדד על ידי ר' אישתורי הפרחי ב"שתי שעות" גם הוא, ואילו המרחק בין בית-שאן ויורעאל (זרעין), שהוא בקו-אויר כ-18 ק"מ לפחות, נמדד עד ידי הפרחי ב"שעה וחצי" בלבד. מתמיה הוא המרחק של "שתי שעות" בין לוד ויבנה, כי הרי במציאות הוא למעלה מ-20 ק"מ, ומתמיהים עוד יותר המרחקים של "שתי שעות" בין שזור לאושא (פעם אחת הוא אומר שהן סמוכות זו לזו...) ובין תמנין (תכנין) לצפת. הרי אפילו בקראויר אין המרחק בשתי הדוגמאות הללו קטן מ-25 ק"מ! ש. קליין מרים על הנס את בעל כפתור ופרח ש"דקדק גם בנוגע לכתיבת השמות הערביים⁶, אולם למען האמת עלינו לקבוע, כי גם בשטח זה לא מעטות הן השגיאות. אמנם, הפרחי שמע ערבית. הוא מתרגם ביטויים ערביים לעברית ומביא דוגמאות מתרגומו של רב סעדיה גאון לתורה, אולם ידיעותיו לא היו יסודיות. את השם "מאידה בני אשראיל" שמע בשלה הוא מתרגם "לוחות", כלומר "לוחות הברית של בני ישראל", בשעה שמשמעות המלה "מאידה" בערבית הוא "שולחן"; וכפי שהראיתי נתכוונו ערביי שלה בימי הביניים ל"שולחן" שהוריד אלה לסעודתו האחרונה של ישו לפני צליבתו (השווה קוראן, סורה ו', פסוקים קי"ב-קט"ו)⁷. על קליטת השמות הערביים על ידי ר' אישתורי הפרחי אין איפוא לסמוך בבטחה, מאחר שהוא עצמו אומר במקום אחד: "ואזכור המקום (כל מקום) בלשון הקדוש ובערבי, שעם זה ידעו שאי אפשר ממעט שינוי בקצתם"⁸, כלומר שאי אפשר להימנע משיבושי שמות עבריים בפי הערבים. ועוד זאת: שיבושי שמות ערביים חוזרים גם אצל חוקרים בימינו. מפות PEF והמפות הממשלתיות מלאות אותם כרימון, ומה תימה אם גם הפרחי נכשל בהם. הנה הוא קובע דרך משל את צריפין התלמודית במערכה של רמלה ומעיד כי "קורים לה צרפאן", בשעה שאצל הגיאוגרפים הערביים של ימי הביניים ובימינו נקרא המקום בשם צרפנד, בד' בסוף. הוא הדין בצרפת שעל-יד ציוון, שהפרחי קורא לה צרפאן ולא צרפנד, בד' בסוף⁹. שמה הערבי של כסלות תבור בכפתור ופרח הוא "כסל", בשעה שאצל הגיאוגרפים הערביים¹⁰ ובזמננו נקרא המקום אכסאל; עקרבה נארץ שומרון נכתבת שם "קרבה". הכתיב מוכיח, כי הפרחי לא שמע את הע'. על "בית אל" הוא אומר, כי בזמנו נקראה "ביתא" וכי "הפילו הל", אולם לאמתו של דבר לא שמע את הגוון הסופית, כי הרי בימינו נקרא המקום ביתין, בנון סופית. הוא הדין בשם דותן בשומרון. לפי הפרחי נקרא המקום בזמנו "דותא", אך ברור ללא ספק, כי לא שמע את הגוון הסופית. על הכן בשומרון אומר הפרחי, כי היא נקראה בזמנו "תאבץ". על כך מעיר ק. לאמור: "מעניין הדבר שבזמנו לא ביטאו את שמה של תְּבַס כמו היום, כי אם תאבץ"¹¹, אולם על סמך נתוחו הקצר אפשר לאמור, כי הפרחי לא קלט יפה גם את השם הערבי הזה. הוא הדין בשם הכפר "בורקין"

(6) ידיעות המכון למדעי היהדות א', ע' 75.

(7) ר' ידיעות, תרצ"ו, ע' 68.

(8) ראה כפתור ופרח, הוצאת לונץ, ע' רפ"ב.

(9) עיין יאקות כ. מַעְגָּם אֵל בְּלִדְאָן ג', ע' 382.

(10) עיין שם א', ע' 342.

(11) ידיעות המכון כנ"ל (הערה 6). לונץ גורס בגוף כפתור ופרח תְּבַץ.

אשר ממערב-מערב-דר' לג'נין, שהוא גורס תחתיו "ברקון"; בשם "סלכד" בהרי החורן, שהוא גורס תחתיו "סלכה" ומעיר, כי "לא נשתנה שמו"¹², בשם עין-אל-ג'אלוד (עין חרוד), שהוא גורס תחתיו "עין ג'לות", בשם ארטוף, שהוא גורס תחתיו "אכטוף", וחושב כל הזמן כי היא אכשף המקראית, בשם זיב¹³ (כזיב) מצפון לגהריה, שהוא קורא לה זיף ומחפש שם את "מדבר זיף", הידוע לנו ממדבר יהודה, ועוד.

הסטיות בקביעת הכיוונים, הפירכות בקביעת המרחקים ושיבושי השמות הערביים, אינם יכולים להיזקף על סירוסים בהעתקה מכתב-ידו המקורי של ר' אישתורי הפרחי, ועל כרחנו עלינו לבקש להם הסבר אחר. לדעתי תסתברנה כל הטעויות הרבות בשלושת השטחים הנ"ל אם נאמר, כי לפרחי אבדו חלקים מרשימות הדרך שלו והשלים את הפרטים החסרים בכוח זכרונו, או, מה שקרוב לודאי יותר, הוא לא ניהל רשימות, אלא העלה את כל הפרטים הטופוגראפיים בכוח הזכרון בלבד. חיזוק למסקנה זו אפשר להביא מהגדרות כגון "אושא סמוכה לשזור" וביחוד מן הטעויות מסביב למקומות השונים בעמק-יזרעאל ובסביבתו, שעל חלק מהן כבר עמדנו לעיל. הפרחי התגורר, כידוע, בבית-שאן. ממקום זה היה יכול לבדוק מדי פעם בפעם את הכיוונים, את המרחקים ואת כתיב שמותיהם הערביים של המקומות הקרובים ולתקנם; ואם לא עשה כן הרי סמך על שמיעה חד-פעמית ועל כוח זכרונו בלבד.

הוכחה חותכת לכתיבתו של ר' אישתורי הפרחי בכוח הזכרון אפשר להביא מן הערך "בית שערים". הפרחי מזהה את בית שערים עם אשערה, היום ח'רבת שערה צפ' מזר' לכפר-חבור. לפי דבריו רחוקה אשערה כ"תחום שבת" מהר חבור ובה נהר; אולם לאמחו של דבר רחוקה ח'רבת שערה 5 ק"מ מהר חבור ואין שם נהר כלל.

חיזוק-מה למסקנה, כי הפרחי כתב את רוב דבריו הטופוגראפיים בכוח הזכרון, יש להביא מטעויותיו בציוני שמות של פרקים, מסכתות ונוסחאות מן המקרא והתלמוד. כפי שעמד על כך ר' א. מ. לונץ ז"ל היו "מרבית הספרים שגורים על פיו. ולפי הנראה גם הספרים אשר נמצאו בבית שאן, כספרי התלמוד והמדרש, לא עיין בהם בעת כתבו ספרו זה, רק הביא אותם כמו שהיו קלוטים בזכרונו"¹⁴.

פעמים גורמת גם לשונו הכבדה והמפותלת של הפרחי לאי הבנה בשטח הטופוגראפי. הנה הוא כותב למשל: "וכן יש בארצה (של צפת) עיר אחרת ושמה גם כן צפת עדי בשם לוואי, לצפון זה צפת בפחות מאלפים אמה... בירי". ק. היה סבור, כי בזמנו של הפרחי היה מצפון לעיר צפת ובקרבת בירי עוד מקום שנקרא בשם "צפת עדי", אלא שהשם נעלם ואיננו (צפת עדי לא נודעה כעת, אבל לפי דברי הפרחי היחה מצפון לצפת וסמוך לבירי). אולם, אם ניתן את דעתנו על סגנונו של הפרחי ועל דרכו לשלב מאמרים מוסגרים, מבלי להקיף אותם בסימנים מיוחדים, כמקובל בזמננו, נמצא כי הפסקה "וכן יש בארצה עיר אחרת ושמה גם כן צפת עדי" היא מאמר מוסגר הטעון הסבר בפני עצמו. הפרחי אומר בפירושו, כי העיר "צפת עדי" נמצאת ב"ארצה של צפת", כלומר במחווה, באיזור שיפוסה, או בארץ הגליל בכללה, ועל כן עלינו לבקשה בשטח נרחב, ולא דוקא מצפון לצפת ובסמוך לבירי, כדעת ש. ק לייץ¹⁵. ואכן, עיון במפה מגלה לנו במערבו של הגליל התחתון, צפ' מער' לשפרעם, את שם המקום "ח'רבת-צפתא-עאדי ובצדו את עין-צפתא-עאדי, וקרוב לודאי שהפרחי נתכוון למקומות אלה. המשך

¹² יאקות גורס צר'חדי; שם ג', ע' 380.

¹³ עי' יאקות ב', ע' 964.

¹⁴ ראה שם, בהקדמה, ע' XXXVI.

¹⁵ לונץ חשב על הכפר "צפת אלבוטיא" (צ"ל "צפד אלבטיח". י. ב.). צפ' מזר' לתבנין, אך הפרחי

גורס "צפת עדי".

דבריו; "לצפון זה צפת (כלומר מצפון לצפת בגליל העליון ולא ל"צפת עדי" בגליל התחתון י. ב.), כפחות מאלפים אמה... בירי" מוסב על צפת הראשונה.

בדרך כלל אין להחליט בקלות, כי השמות המוזכרים אצל ר' אישתורי הפרחי אבדו ואינם, כי הרי לא כל השמות הטופוגראפיים הערביים נאספו אל תוך המפות. על דברי הפרחי: "לדרום צפורי ביושר כמו שעה היא בית שמש וקורים לה שומשיה" מעיר ק. בפשטות: "לא גודע היום", כי במפות PEF חסר השם הזה, אולם ברשימותי מלפני קרוב לעשרים שנה אני מוצא ציון על ח'רבת שומשיה היושבת על ואדי אל-מחזה מדר'-מער' (לצפורי 16) ובו מקום קדוש לרועי הסביבה. ואכן השם ח' שומשיה רשום עתה במפות הממשלתיות. מאידך גיסא כדאי להראות דוגמה כיצד אפשר להסיק בטעות מלשונו של הפרחי על קיום שם היסטורי בזמנו, בשעה שהפרחי עצמו לא נתכוון לאמר כן. ק. סבור כי בימי הפרחי עדיין היה קיים בין לוד ליבנה המקום ההיסטורי פקיעין (הנזכר בתוספתא סוטה ז' ט'). על מסקנה ודאית זו הוא חוזר גם בספרו תולדות חקירת א"י, ע' 58 וגם בספרו ארץ יהודה¹⁷; אולם המעיין בכפתור ופרח ימצא, כי הפרחי אמר את דבריו בדרך השערה בלבד. בתוספתא נאמר: "מעשה בר' יוחנן בן ברוקה ור' אלעזר חסמא, שבאו מיבנה ללוד והקבילו פני ר' יהושע בפקיעין". על כך אומר הפרחי במקום אחד: "לפי זה הענין יהיה (!) פקיעין למערב צריפין, אם לא נטו הדרך"; ובמקום שני הוא אומר: "וכבר בארנו שאין בין לוד ויבנה אלא כשתי שעות והוכחנו (בכוח סברה. י. ב.) היות פקיעין ביניהם"¹⁸. למעשה לא ראה הפרחי מקום בשם פקיעין כלל, ועל כן אין הוא מזהה אותו עם שם ערבי בן זמנו.

בדוגמאות שהבאנו עד כה עדיין לא מיצינו את כל הבעיות הטופוגראפיות. אחת מהן דרך משל היא: אילו זיהויים טופוגראפיים היסטוריים בכפתור ופרח הם מקוריים ואילו מהם דעות שהיו רווחות בקרב היהודים והלא-יהודים בזמנו; אך על בעיה זו בפעם אחרת. בסקירתנו הקצרה הזאת לא נתכוונו חלילה להפחית מערכו של ר' אישתורי הפרחי, כי אם להראות, כי דבריו טעונים תמיד בדיקה מדוקדקת מבחינת הכיוון, המרחק וכתוב השם הערבי. בהוצאה מדעית מחודשת של כפתור ופרח יש להעיר על הליקויים בשלושת השטחים האמורים, אך עם זאת להבליט ברשימה מיוחדת את זיהוי ואת הישגיו המקוריים והמדויקים. מן הראוי כמו כן ללוות את ההוצאה במפת-ארץ-ישראל אשר תכיל את החומר הטופוגראפי בספר כפתור ופרח ותבליט לעין את זיהוי הנכונים. עם החומר הטופוגראפי יש לנחח גם את החומר האתנוגרפי, הפולקלורי והארכיאולוגי-עממי ולהגישו בצורה פלאסטית, בהירה ונוחה לשימוש. עבודה כגון זו תשווה לספר כפתור ופרח ערך רב יותר לגבי חקר הארץ ותעמיד את המעינים בו על זכות הראשונות של החוקר העברי הראשון בישראל.

י. ברסלבסקי

16) השם אל-מִחְזָח חסר במפות הממשלתיות.

17) ר' עמ' 155.

18) הוא חוזר על השם פקיעין בפעם השלישית ואומר: "בין לוד ויבנה כשתי שעות וביניהם פקיעין"

(ראה הוצאת לונץ, ע' ש"ב).